

УДК 930(477.4) "18/19"

© Іван Ярмошик

(Житомир)

**ГОСПОДАРСЬКЕ ЖИТТЯ ВОЛИНСЬКОГО РЕГІОНУ У ПРАЦЯХ
ПОЛЬСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ ХІХ – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ ст.**

У статті аналізуються праці польських авторів, які присвячені дослідженню господарського розвитку Волині упродовж ХVІ – ХІХ ст., увагу приділено мемуарним творам Є. Фелінської, Ю.- І. Крашевського, працям Л. Денбіцького, Т. Стецького, О. Яблоновського та інших.

Ключові слова: Волинь, господарський розвиток, історичні дослідження, польські автори.

У польській історіографії ХІХ – першої половини ХХ ст. досліджено чимало різних аспектів історичного минулого Волині. Такий інтерес обумовлений у першу чергу тим, що розвиток цього регіону від часів раннього середньовіччя тісно пов'язаний із історією польської держави, особливо після Люблінської унії 1569 р. У зв'язку із цим вбачається актуальним проаналізувати погляди польських науковців на господарський розвиток волинського краю. Це дасть змогу не лише глибше вивчити минуле регіонів української держави, але й краще пізнати сприйняття вітчизняного минулого представниками сусідніх народів.

Завданням даної публікації стане аналіз досліджень господарсько-економічного розвитку Волині польськими науковцями ХІХ – початку ХХ ст.. Актуальність цього обумовлюється тим, що такі дослідження іще не були предметом спеціального дослідження в українській історіографії. Частково вони згадувалися у монографії автора цієї статті [3]. Все ж залишається потреба детальнішого їх розгляду та оцінки.

Окремі проблеми економічного розвитку Волині розглядалися у працях, які висвітлюють історію її населених пунктів. Їх автори звернули увагу на природні багатства краю, які дозволяють досягти високого рівня

господарювання. Про це стверджував іще у XVI ст. Ян Красінський у своїй праці «Polska, czyli opisanie topograficzno – polityczne...» [9] , яка вперше з'явилася в Італії у 1574 р. латинською мовою і була досить рідкісним виданням. Для польського читача вона стала доступною після її публікації у Варшаві у 1852 р. Ця монографія присвячена опису складових частин території польської держави другої половини XVI ст. із екскурсом у минулі їх часи. Я. Красінський називає Волинь найбільш родючою землею у всій Польщі [9, s. 112].

У двохтомній монографії Т. Свенцького «Opis starożytnej Polski», котра з'явилася на початку XIX ст., зазначається, що волинська земля надзвичайно багата лісовими ресурсами, славиться високими урожаєм збіжжя – пшениці і проса, котрі відзначаються високою якістю, через що мають великий попит на ринках Гданська [14, s. 44 – 45]. Цей же автор відмітив і значні поклади залізних в околицях Суража та сліди срібних руб поблизу Вишневеця та Кременця [14, s. 45].

Оригінальні думки про економічний розвиток Волині на початку XIX ст. висловлені у статті Людвіка Денбіцького «Tadeusz Czacki i szkoła Krzemieniecka» [7]. У цілому стаття присвячена історії становлення та першим рокам існування Кременецької гімназії. Цей процес автор висвітлює на фоні не лише політичного, але й економічного розвитку Волині. Він зауважив, що в історії польської цивілізації були моменти, коли не Варшава і не Краків і навіть не германізована Галіція, а східні русько-литовські землі були осередками цивілізаційного життя народу. Особливо це стосується хронологічного відтинку наприкінці XVIII – початку XIX ст., коли суспільний поступ йшов не із заходу на схід як то було раніше, а у зворотному напрямку.

У часи правління короля Станіслава Августа у землях Великопольщі і Малопольщі був помітним певний застій. У той же час у Литві і Волині з'являються нові тенденції в економічному розвитку, запроваджуються нові технічні досягнення, виникають фабрики. Помітною тут є господарська

діяльність волинських та подільських магнатів Щенси Потоцького, Юзефа Чарторийського (засновника відомої порцелянової фабрики у Корці). Місцеві магнати роблять економічні реформи у своїх маєтках, намагаються полегшити становище селян, переводять їх на сплату чиншу, замість панщини. Це стало наслідком того, що тут збільшилася кількість місцевої аристократії, яка отримала освіту західноєвропейського зразка.

Л.Денбіцький стверджує, що після поділів Речі Посполитої Литва зазнала великих змін. Тут відійшли у минуле традиції гулящого можновладства, стався розрив із патріархально-феодальними звичаями. І як стверджує автор, у першу чергу ці переміни у звичаях наступили на Волині [7, s. 69]. Тут не було таких великих магнатів як Радзивілли у Литві, проте було чимало великопанських садіб, де відчувався вплив емігрантів часів французької революції кінця XVIII ст., які й поширювали новітні тенденції. Для господарського розвитку регіону позитивний вплив справило і 20 років відносного спокою від військових заворушень (1792 – 1812 рр.).

До слова, приклади пережитків «гулящого можновладства» можна знайти на сторінках мемуарних творів волинських шляхтичів початку XIX ст. Цікаві свідчення такого розгульного життя волинських можновладців наприкінці XVIII ст. знаходимо в мемуарах Яна Дуклана Охоцького. Він описує традиції вживання у той час алкогольних напоїв серед польської шляхти. Для прикладу, Чуднівський староста Ільїнський під час першого обіду о 10-00 регулярно випивав 6 пляшок французького вина, під час другого обіду о 14-00, якщо не було гостей, – іще 6, а за вечерею знову ж 6 пляшок. На шляхетських сеймиках постійно давались накази депутатам на Варшавський сейм «не дозволять ни малейшей пошлины на вино», а під кінець сеймиків шляхта напивалась і немилосердно рубалась шаблями [1, с. 25 – 26]. Цікавим, очевидно, буде і такий спогад Я.Охотського, що після третього поділу Речі Посполитої, під час контрактних ярмарків у Львові, жінки «от великого патриотизма бросались в любовные интриги, без оглядки переменяли любовников, отнимали их друг у друга. Мужья поступали

совершенно также» [2, с. 17]. Зрештою це призвело до того, що у Львові недоброчливо почали дивитись на приїжджих поляків.

Незважаючи на такі окремі негативні традиції, на думку Л. Денбіцького, Волинь і Литва на початку XIX ст. втілювали у життя програму цивілізаційного розвитку, складовими частинами якої були економічні новації, реформування суспільних відносин, розвиток освіти. Такі ідеї суспільство могло й відкинути як передчасні, але воно сприйняло їх. Прикладом цього може бути те, що іще до французької кампанії, у 1807 і 1812 рр. руська і литовська шляхта зверталася до Олександра I із пропозиціями про полегшення становища селян і урегулювання підданських їх відносин на інших основах. Свідченням того може бути праця Гієроніма Стройновського куратора Віленського навчального округу «Про звільнення селян», написана у дусі ідей Річпосполитської Конституції 3 травня [7, с. 70].

Подібні ж думки знаходимо у мемуарах волинської шляхтянки Єви Фелінської. Авторка народилася в Білорусі в сім'ї адвоката Зигмунта Вендорфа, у вісімнадцятирічному віці вийшла заміж за Герарда Фелінського, молодшого брата відомого польського літератора Алойзи Фелінського. Вона довгий час проживала у маєтку чоловіка на Волині, була добре обізнана з місцевим життям.

Визначаючи характерні риси Волині, у своїх мемуарах вона відмітила, що Волинь є осередком багатьох магнатських родин, які намагаються дати освіту своїм дітям не на власній землі, а у європейських університетах. Там молодь має змогу знайомитися з новими традиціями, набирає космополітичних рис, уподобань із різних країн світу. Це зумовило те, що тут прогрес ішов швидшими темпами ніж в інших регіонах Речі Посполитої. Важливим фактором став і вплив французьких емігрантів, які змушені були залишити свою Батьківщину після революційних потрясінь наприкінці XVIII ст. Згідно указу Павла I, їм дозволялося оселятися навколо містечка Дубно на Волині. Таким чином французька еміграція охопила частину волинського регіону, її представники наймалися вчителями до дітей

заможних жителів. Усе це сприяло поширенню нових європейських традицій в даному регіоні, дієво впливало на модернізацію тутешнього життя [8, s. 332 – 334].

У середині XIX ст. з'явилася низка праць польських авторів, де знаходимо роздуми про господарювання та становище волинського селянства. Зокрема такі спостереження та роздуми знаходимо у згаданих мемуарах Є. Фелінської. Авторка з помітною симпатією описує матеріальний стан волинського селянина. Відразу ж застерігає, що за основу спостережень вона взяла не заможного господаря і не убогих та нужденних (причиною такого їх стану вона вважає небажання до праці), а середнього за статками сільського трударя, яких більшість у волинських селах. Такий селянин відрізняється працьовитістю, господарністю, здоровим глуздом, він створив свій достаток власною працею. Матеріальний рівень їх вважає достатнім, за її висловом селянин «має хліба вдосталь і до хліба» [8, s. 175].

Характерною рисою життя волинського селянства, яка найбільш імпонує Є.Фелінській це те, що тут немає надмірностей, непотрібного, усе підпорядковано реальним щоденним потребам. Селянин у цьому відношення є вільним в основних потребах життя, бо може власними руками здолати усі труднощі, заробити достаток, не прохаючи ні в кого допомоги. У цьому моральна вищість селян над шляхтою, яка відвикла від праці та незгод, і в середовищі якої зовнішній блиск заміняє внутрішні потреби.

У цій частині мемуарів польської шляхтянки помітне певне замилювання побутом і господарюванням волинських селян, вона підкреслює чистоту та охайність їх жител, порядок у господарстві, старанність, моральну вищість у певному сенсі над шляхтою, що є далеким від ідей польського «культуртрегерства». Завданням суспільства Є. Фелінська вважає потребу поширювати достаток серед селян, відповідно до їх життєвих потреб. Створити такі умови, щоб селяни могли створити достаток завдяки власній праці та засобами релігійного виховання [8, s. 185].

Є. Фелінська задумалася над проблемою, чому освіта і читання книжок не має популярності серед сільського люду, навіть в середовищі заможного селянства. На її думку такий стан пояснюється тим, що інтереси селянина починаються і закінчуються в межах свого села. Становище зміниться лише тоді, коли селянин – рільник отримає змогу переходити в інші соціальні стани. Тоді у нього й виникне симпатія до науки, а без такої можливості книжна освіта не матиме успіху серед селянства [8, s. 158 – 159].

Є.Фелінська не висловлюється відкрито про необхідність скасування кріпацтва. Очевидно, не в цьому вона бачила головну умову покращення становища селян. Як приклади до покращення життя селян авторка наводить зразки турботливого господарювання окремих шляхтичів на Волині (М. Стецького, Ю. Стаховського), які добре хазяйнують самі, турбуються про розвиток селянських господарств, запроваджують нові традиції землеробства (з-поміж них впровадження нових культур, зокрема картоплі Ю. Стаховським у маєтку Осова, який він придбав у Алойзи Фелінського).

Про достатній матеріальний рівень життя волинських селян може свідчити і випадок, описаний у мемуарах Вацлава Борейка. Коли його тесть Ян Ганський власник села Харалуг на Рівненщині мав нагальну потребу у грошах, одна селянська родина (В. Борейко не називає її прізвища) добровільно позичила йому 20 тисяч злотих, значну на той час суму. Через рік пан повернув борг і хотів сплатити селянину належний процент, однак селянин відмовився заявивши, що позичав гроші не для заробітку, а тому що пан дійсно їх потребував [5, s. 16].

Проблеми господарювання волинського селянства були у сфері дослідницьких зацікавлень Ю.-І. Крашевського. Він особисто довгий час господарював у селах Волині, що дало йому можливість ознайомитися із побутом місцевого селянства. Ю.-І. Крашевський поєднував господарську діяльність із літературно творчістю. Найбільш повно свої погляди на можливість покращення становища селян він виклав у творах «Wspomnienia Polesia, Wołyńia i Litwy», «Wieczory Wołyńskie». Не поділяючи революційних

поглядів на можливості вирішення суспільних проблем, він проголошував проекти гармонійного розв'язання соціальних суперечностей на селі. Чіткої програми покращення становища селян він так до кінця й не виробив, у його думках багато суперечностей та вагань. Так у повісті «Золоте яблуко» він визнав заміну панщини на чинш прогресивною справою, але не можливою для виконання. У своїх поглядах на селянську проблему Ю.-І. Крашевський був далекий від радикалізму. Співчуваючи долі сільського люду, сподівався на її покращення через повернення до давніх патріархальних стосунків, які вважав ідеалом суспільної гармонії. Через це у першому своєму творі «Wspomnienia Polesia, Wołyńia i Litwy» він гостро критикував волинську шляхту за те, що її не хвилює проблема покращення долі селян, що вона навіть вороже ставиться до неї, називає ставлення поміщиків до селян здирством [10, s. 173]. Однак цих звинувачень немає у другому виданні «Wspomnień ...», яке вийшло у Парижі після смерті автора (рік видання не зазначений). У ньому вже звучить інша думка про причини повстання Б.Хмельницького. У виданні 1840 р. такими він називав утиски селян, а у паризькому – нерозуміння та неповагу до народу [11, s. 137]. У цьому ж паризькому виданні дається схвальна характеристика волинському селянину, що він є дуже працьовитий, має багато засобів для заробітку, що порівняно із французьким та англійським пролетарієм його можна назвати справжнім паном [11, s. 139].

Про природні багатства волинської землі писав і Тадеуш Стецький у першому томі своєї праці «Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym» [13, s. 19]. Причиною того, що вони не використовуються належним чином він вважав «власну непрофесійність» жителів, які не можуть належним чином скористатися із дарів цієї землі [13, s. 18 – 19]. Однією з найбільших економічних проблем губернії він вважав відсутність належної якості доріг, що не сприяє господарському поступу та розвитку торгівлі.

Поруч із цими, у польській історіографії є група праць, які спеціально присвячені дослідженню економічних процесів, проблем землеволодіння на території Волині. Важливе значення у цьому плані мала публікація корпусу документальних матеріалів про господарський розвиток Волині у другій половині XVI ст. – VIII тому видання «Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym», який вийшов як XIX том серії «Zródła dziejowe». Він був підготовлений Олександром Яблоновським і присвячений господарському розвитку волинських та подільських земель [15]. О. Яблоновський опрацював статистику Волині і Поділля XVI ст., використав поборові реєстри із територій Волинського воєводства за 1570, 1577, 1578, 1583 роки, які збереглися у підскарбових книгах. Ці матеріали досить детально віддзеркалюють поземельні стосунки, характер господарювання, адміністративний механізм на волинських землях. Автор описав протяжність воєводства, природно-географічні його особливості, подав відомості про людність, звернув увагу на міста, описав села, природні багатства краю.

Таке ґрунтовне джерельне видання сприяло появі низки розвідок польських авторів про господарський розвиток Волині у той час. З-поміж них становить інтерес стаття «Wołyń i Podole w drugiej połowie XVI wieku» [12], автор якої зазначений криптонімом «R.». Вона написана як відгук на вихід зазначеного VIII тому видання «Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym». Автор рецензії відмітив що Волинь і Поділля були дуже важливі регіони у складі тогочасної Речі Посполитої. Особливий інтерес до Волині у другій половині XVI ст. пояснювався тим, що цей край лише недавно підпав інкорпорації до Корони. На основі фактичних статистичних даних, опублікованих О.Яблоновським, він здійснив порівняльний аналіз господарського розвитку Волинського та Подільського воєводств із етнічно польськими регіонами, зокрема Люблінського, Лубківського воєводств, районами Великопольщі та Малопольщі. Автор зробив висновок, що Волинське воєводство за своїм економічним розвитком у XVI ст. займало середнє місце з-поміж інших частин польської держави [12, s. 172].

У другій половині XIX ст. з'явилися праці, які були підготовлені із метою показати глибокі економічні корені польської людності у регіонах України. Однією з найбільш помітних серед таких є невелика монографія Йоахима Бартошевича «Na Rusi polski stan posiadania (kraj, ludność, ziemia)» [4]. Автор подав детальну статистичну картину польського населення й польського землеволодіння на Київщині, Волині й Поділлі. Тут є відомості про територію і характер цих трьох губерній, охарактеризовано географічні особливості регіону, густоту населення, особливу увагу звернув на кількість поляків. Й. Бартошевич описав характер сільських та міських форм життя, промисли, якими займається населення, висвітлив релігійний та національний (приналежність він визначав на основі віросповідання) склад населення.

Другий розділ його монографії присвячений аналізу польської земельної власності на Правобережній Україні, оперуючи цифрами взятими із офіційних російських видань, які були підготовлені з певною політичною метою – перед введенням тут земств для виділення виборців з числа поляків. Хоч сам автор зазначив, що урядова статистика не завжди відзначається об'єктивністю. Й. Бартошевич представив досить детальну картину польського землеволодіння, порівняв її із власністю інших національностей. Автор показав, що польська земельна власність в регіоні переважає інші, непольські. Порівнюючи три досліджувані регіони, він зазначив, що найбільша кількість польського населення проживає саме на Волині. Автор висловив стурбованість, що російська імперська влада намагається зітерти з Волині, Поділля, Київщини польський елемент шляхом масових конфіскацій маєтків, які спрямовані у першу чергу на зменшення земельної власності в цих краях з метою обмеження участі поляків у виборах до земств.

Працю Й. Бартошевича не можна вважати ґрунтовним історичним дослідженням, автору йшлося лише про те, щоб подати цифрову картину польської земельної власності на Волині, Київщині та Поділлі. Писалася вона

із ідеологічною метою, щоб показати глибокі економічні корені польської людності у цих регіонах.

Низка важливих досліджень з проблем історії господарського розвитку була проведена у Волинському воєводстві в умовах II Речі Посполитої. Про характер і тематику цих досліджень, які проводилися в рамках «Комісії наукового вивчення східних земель» уже було сказано у 2 розділі даного дисертаційного дослідження. Далеко не всі ті роботи з об'єктивних причин були доведені до логічного завершення і вийшли друком. З-поміж опублікованих, цікавою публікацією є невелика брошура куратора Кременецького ліцею Стефана Чарноцького «Potrzeby wsi a samorząd» [6]. Вона присвячена характеристиці сільських місцевостей Волинського воєводства II Речі Посполитої, їх особливостям у культурному, господарському розвитку. Автор висловив думку про політику воєводського правління щодо сільських поселень, зупинився на їх потребах, зробив висновок про необхідність розвивати традиції самоврядування на селі. Їх поступ був пригальмований в ході світової кризи на зламі 1920- 1930-х рр., хоча дещо почав знову розвиватися в умовах відродженої Польщі.

Через дослідження минулого населених пунктів дослідники намагалися висвітлити проблеми економічного розвитку регіону. Як правило, усі польські автори відмічали природні багатства краю, не відмовляли й у працьовитості й господарності його жителів. Все ж відмічали, що ці природні ресурси у другій половині XIX використовуються не належним чином, хоч у попередні віки (XVI – початок XVII ст.ст.) Волинь за рівнем економічного розвитку не поступалася іншим регіонам Речі Посполитої, а на початку XIX ст. у багатьох аспектах демонструвала передові тенденції.

Джерела та література

1. Рассказы о польской старине. Записки XVIII века Яна Дуклана Охотского с рукописей, после него оставшихся, переписанные и изданные И.Крашевским. – Т. 1. – Спб. 1874. – IV, 336 с.

2. Рассказы о польской старине. Записки XVIII века Яна Дуклана Охотского с рукописей, после него оставшихся, переписанные и изданные И.Крашевским. – Т. 2. – Спб. 1874. – 318 с.
3. Ярмошик І. Польська історіографія 1800 – 1939 рр. суспільно-політичного і культурно-духовного розвитку Волині / Іван Ярмошик. – Житомир: Волинь, 2010. – 512 с.
4. Bartoszewicz J. Na Rusi polski stan posiadania (Kraj – Ludność – Ziemia) / Joachym Bartoszewicz. – Kijów, 1912. – IV, 100 s.
5. [Borejko W.] Pamiętnik pana Wacława Borejka. // Pamiętniki domowe, zebrane i wydane przez Michała Grabowskiego. – Warszawa, 1845. – S. 3 – 70.
6. Czarnecki S. Potrzeby wsi a samorząd / Stefan Czarnecki. – Krzemieniec: w drukarni W.Cwika, 1938. – 33 s.
7. Dębicki L. Tadeusz Czacki i szkoła Krzemieniecka / Ludwik Dębicki // Biblioteka Warszawska. – 1885. – T. I. – S. 67 – 86.
8. [Felińska E.] Pamiętniki z życia Ewy Felińskiej. – Serya 2. – T.1. – Wilno: nakładem i drukiem J.Zawadzkiego, 1858. – 407 s.
9. Kraśiński J. Polska, czyli opisanie topograficzno – polityczne Polski w wieku XVI oraz materiały do panowania Henryka Walezyusza / Jan Kraśiński. – Warszawa: w drukarni Stanisława Strąbskiego, 1852. – 250, [4] s.
10. Kraszewski J. I. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy / Józef Ignacy Kraszewski. – Wilno, 1840. – T.1. – 231 s.
11. Kraszewski J. I. Wspomnienia Polesia, Wołynia i Litwy / Józef Ignacy Kraszewski. – Paryż: drukarnia J.Claye, b.r. – 144 s.
12. R. Wołyń i Podole w drugiej połowie XVI-go wieku // Przewodnik Naukowy i Literacki. – 1891. – R. 19. – N 2. – S. 163 – 172; N 3. – S. 252 – 260; N 4. – S. 342 – 352.

13. Stecki T. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym / Tadeusz Stecki. – Lwów: druk i nakład zakładu im.Ossolińskich, 1864. – T.1. – XII, 387 s.
14. Świątki T. Opis starożytnej Polski / Tomasz Świątki. – Kraków: nakładem i drukiem Zawadzkiego i Węckiego, 1816. – T. 2. – 337 s.
15. Źródła dziejowe. – T.XIX. Polska XVI wieku pód względem geograficzno-statystycznym. – T. VIII. Ziemie Ruskie. Wołyń i Podole. / Opisane przez Al.Jabłonowskiego. – Warszawa: skład główny w księgarni Gebethnera i Wolffa, 1889. – II, 307, XLVI s.

© *Иван Ярмошик*
(Житомир)

**ХОЗЯЙСТВЕННАЯ ЖИЗНЬ ВОЛЫНСКОГО РЕГИОНА В
ТРУДАХ ПОЛЬСКИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ XIX – ПЕРВОЙ
ПОЛОВИНЫ XX СТ.**

В статье анализируются труды польских авторов, которые посвящены исследованию хозяйственного развития Волыни на протяжении XVI – XIX ст., внимание уделено мемуарным произведениям Е. Фелинской, Ю.-И. Крашевского, трудам Л. Денбицкого, Т. Стецкого, А. Яблоновского и других.

Ключевые слова: Волынь, хозяйственное развитие, исторические исследования, польские авторы.

© *Ivan Iarmoshyk*
(Żytomierz)

**THE ECONOMIC LIFE OF VOLYN REGION DESCRIBED BY POLISH
RESEARCHES OF XIX – FIRST THIRD PART OF XX CENTURY.**

Scientific reserches of Polish authors, which were devoted to research of economic development of Volyn during XVI-XIX ct., were described in this article. Main attention was devoted to momirs of E. Felinska, Y.-I. Krashevskij, works of L. Denbickij, T. Steckij, O. Yablonovki and others.

Key words: Volyn, economic development, historical researches, polish authors.

До редакції надійшла 18.01.2012 р.

Довідка про автора

Ярмошик І. – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри спеціальних історичних дисциплін та правознавства Житомирського державного університету імені Івана Франка

Iarmoshyk I. – Doctor of History, associate professor, the Head of the Department Special Historical Disciplines and Jurisprudence of Zhytomir State University named after I.Franko.